

Dalia KISELIŪNAITĖ

Lietuvių kalbos institutas

VOKIEČIŲ KALBOS ĮTAKA KURŠININKŲ KALBOS BŪDWARDŽIO GRAMATINIŲ FORMŲ IKONIŠKUMUI

The influence of the German language on the iconicity of the grammatical forms of the adjective in the Kursenieki language

Anotacija. Straipsnyje nagrinėjamos kuršininkų kalbos būdvardžių gramatinės ypatybės, kurios išryškėjo XX a. pabaigos pateiktą kalboje, dėl to ankstesnių tyrėjų nebuvo pastebėtos. Remiantis paskutiniosios kalbėtojų kartos pavyzdžiais, surinktais daugiausia iš rišlia kalba dokumentuotų įrašų, akcentuojamas būdvardžių gramatinės sistemos irimo požymis – giminės, skaičiaus ir linksnio kategorijų ikoniškumo praradimas. Galūnių redukcija, ankstesniųjų autorių pastebėta kaip fonologinis reiškiny, čia nagrinėjama ne tik iš fonologinės, bet ir iš morfosintaksinės pozicijos. Nustatyta, kad padažnę būdvardžių nederinimo su valdikliu atvejai susiję su predikatinė būdvardžių funkcija. Baltų kalboms nebūdingos nederinamos ir neikoniškos formos laikytinos vokiečių kalbos gramatikos įtaka, kuri sustiprėjo per mokyklas su dėstomąja vokiečių kalba.

Raktažodžiai: kuršininkų kalba; ikoniškumas; būdvardis; sintaksinė semantika; predikatinė funkcija; galūnių redukcija.

Abstract. The article examines the grammatical peculiarities of adjectives which emerged at the end of the 20th century in the New Curonian (Kursenieki) language of the responders and therefore were overlooked by earlier researchers. Based on the examples of the last generation of speakers, collected mainly from records documented in coherent language, emphasis is put on the breakdown of the grammatical system of adjectives: the loss of the iconicity of gender, number and case categories. The reduction of endings, observed by earlier authors as a phonological phenomenon, is examined here not only from a phonological but also from a morphosyntactic aspect. It was established that the increased number of cases of adjectives non-agreeing with the agreement controller is related to the predicate function of adjectives. The spread of non-iconic forms, which are not characteristic of the Baltic languages, is believed to be influenced by German grammar that was strengthened through schools with German as the language of instruction.

Keywords: Kursenieki language; iconicity; adjective; syntactic semantics; predicate function; reduction of endings.

1. Įvadas

Kuršių nerijos kuršininkų kalba, XV–XVII a. susiformavusi kaip baltų geolektas kolonistų, atsikėlusių iš Kuršo, tarmių pagrindu, jau laikoma mirusia, tačiau jos tyrinėjimai ir jų rezultatai yra svarbūs baltistikai. Jie teikia duomenų apie senosios kuršių kalbos substratą Kuršo tarmėse, padeda chronologizuoti šių tarmių raidos dėsningumus, teikia daug medžiagos kalbų sąveikos ir kalbų nykimo proceso klausimais (Range 1995, 112). Monografijoje „Kuršininkų kalba. 1 dalis. Fonetika ir fonologija“ (Kiseliūnaitė 2022) pateiktas ne tik iki šiol išsamiausias šio geolekto fonetinių ypatybių aprašas, bet ir apžvelgiamos jo susiformavimo aplinkybės, likimas ir tyrinėjimo istorija. Viena iš išvadų yra ta, kad kalbų sąveikos nulemti pokyčiai fonetikoje dažnai neatsiejami nuo morfologijos klausimų ir laikytini morfonologijos reiškiniais. Toks reiškinys, kaip stipriai progresavusi galinių skiemenų balsių redukcija, palietė pirmiausia galūnes, dėl to jų ikoniškumas kaitybos sistemoje smarkiai išbluko (Schmid 1995, 13; Ivanickaja, Kiseliūnaitė 2015)¹. Ar vardažodžių formų homonimija yra vidinės raidos rezultatas, ar jam galėjo turėti įtakos ir ilgalaikė dvikalbystė, tiksliau, sąveika su vokiečių kalba? Norint atsakyti į šį ir panašius klausimus, reikia kruopščiai ištirti ne tik paskutiniosios kartos pateikėjų medžiagą, bet ir susieti su tuo, kas pastebėta ankstesnių tyrėjų, pasinaudoti rašytiniais šaltiniais.

Šio straipsnio tikslas yra atskleisti iki šiol mažai pastebėtas kuršininkų kalbos būdvardžių gramatinės ypatybes, nustatyti jų tendencijas ir kalbų sąveikos įtaką šios kalbos dalies gramatinių kategorijų raiškai. Darbe remiamasi lyginamosios morfonologijos ir iš dalies funkcinės gramatikos metodais. Keliamą hipotezę dėl galimos vokiečių kalbos įtakos baltiškai gramatikai per sintaksines būdvardžių funkcijas, todėl čia bandoma taikyti dar Jesperseno apibrėžtus funkcinės gramatikos metodus, kai gramatinė forma aprašoma pagal jos sintaksinę funkciją ir atvirkščiai – sintaksinė funkcija pagal gramatinių formų raišką ir jų visumą (plačiau žr. Labutis 2007)². Ši hipotezė kyla iš

¹ Gramatinių formų ikoniškumu čia laikomas fonetiškai išreikštų rodiklių, leidžiančių skirti paradigos formas tarpusavyje ir nustatyti jų gramatinį santykį su kitais žodžiais, turėjimas. Kuršininkų kalbos būdvardžių atveju – tai bent minimalią fonetinę raišką turinčios giminės, linksnio ir skaičiaus galūnės (N. pl. *jāunī vīri* ‘jauni vyrai’ arba *jāunⁱ vīrⁱ*). Būdvardinės kilmės prievieksmių atveju – formanto *i* (*āugstī* ‘aukštai’, plg. liet. *aukštai*) buvimas.

² Nors autorė sutinka su Adelės Valeckienės knygoje siūlomu būdvardžio funkcijų apibrėžimu ir atitinkamais terminais (*modifikuojamoji* ir *komplementinė*) (Valeckienė 1998, 122–131), tačiau čia jie nebus vartojami dėl straipsnio autorės pasirinkto akcento –

to, kad paskutinišios kartos kalbėtojų tekstuose pastebimas gana dažnas būdvardžio formų neikoniškumas. Vienas iš uždavinių yra išsiaiškinti, ar jis yra tik fonologinės prigimties, ar jo sąlyginis gausumas priklauso nuo būdvardžio funkcijos. Todėl atributine ir predikatine funkcija vartojamus būdvardžius verta palyginti atskirai ir su atitikmenimis vokiečių kalboje, išsiaiškinti, ar baltų kalboms nebūdingos neikoniškos formos gali būti atsiradusios dėl vokiečių kalbos morfosintaksės poveikio. Be to, remiantis rašytiniais šaltiniais, nustatomas šio reiškinio senumas. Siekiant nustatyti pastebėtų kalbos reiškinų chronologiją ir tendencijas, naudojama kuršininkų kalbos garso įrašų, surinktų 1961–2011 m. iš Kuršių nerijos autochtonų, medžiaga³, remiamasi ir XVIII–XIX a. rašytiniais šaltiniais.

Kuršininkų kalbos būdvardis dar nėra išsamiai aprašytas. Adalberto Bezenbergerio studijoje neįvardžiuotinio būdvardžio linksniavimo paradigma sutapatinama su daiktavardžio, vienas puslapis skiriamas įvardžiuotiniams būdvardžiams, kelios eilutės laipsnių darybai (Bezenberger 1888, 66–67, 104). Juris Plakis apsiribojo linksniavimo paradigmų pristatymu ir keliomis pastabomis apie populiariausius žodžių darybos būdus ir laipsniavimą (Plakis 1927, 24–26). Christliebe El Mogharbel pateikė neįvardžiuotinių ir įvardžiuotinių būdvardžių linksniavimo klases, trumpai aprašė sintaksines funkcijas (atributinę ir predikatinę) ir laipsniavimą (El Mogharbel 1993, 129–134). Taigi poreikis užpildyti sisteminiuose būdvardžio gramatinių kategorijų tyrimuose likusias spragas grindžia šio straipsnio naujumą ir aktualumą.

2. Pagrindinės kuršininkų kalbos būdvardžių ypatybės ankstesniuose tyrinėjimuose

Nors dar nėra išsamiai ištirta, tačiau iš pirmo žvilgsnio atrodo, kad kuršininkų kalbos būdvardžių leksinis inventorių gana skurdus, jame mažai sinonimijos, be to, pastebimas nemažas lituanizmas ir kiek mažesnis germanizmas sluoksniu (*greīts* ‘greitas’, *čīsts* ‘švarus’⁴, *feīns* ‘dailus, prabangus’, *šarps*

gramatinių formų raiškos – ir pernelyg nenuolstant nuo latvių kalbos gramatikose bei El Mogharbel darbe vartojamų terminų.

³ Kadangi kuršininkų kalbos garso įrašų kiekis yra ribotas ir dėl kalbos statuso jų papildyti nebeįmanoma, buvo pasirinkta aktyviausių kalbėtojų garso (iš viso apie 2 val.) ir vaizdo (apie 1 val.) įrašai. Informantų sąrašas pridedamas.

⁴ Didžioji dalis slavizmų į kuršininkų kalbą pateko per lietuvių kalbą, ypač jos raštiją, vartotą bažnyčioje (Hinz 1993).

‘aštrus’ ir kt.). El Mogharbel užrašytuose XX a. antrosios pusės pateikėjų tekstuose būdvardinių lituanizmų yra net apie 25 %⁵. Daugelis jų reiškia įprastas, kasdienėje kalboje dažnai reiškiamas ypatybes, matyt, šios skolintos leksemos dėl ilgalaikių socialinių kontaktų su lietuviais ilgainiui nukonkuravo latviškos kilmės veldinius.

Neišplėtota ir kuršininkų kalbos būdvardžių daryba: ankstesni tyrinėtojai užfiksavo vos kelių priesagų vedinių, iš jų produktyviausios *-īgs*, *-isks*, *-uots* (*laimīgs* ‘laimingas’, *vācīskis* ‘vokiškas’, *akmiņūots* ‘akmenuotas’). Tačiau būdvardžių leksinės darybos klausimai dar tyrinėtini atskirai.

Kuršininkų kalbos būdvardžių morfologinės ypatybės tik iš dalies sutampa su dabartinės latvių kalbos. Jau pirmieji tyrinėtojai konstatavo dvi ryškias skirtybes: analitinę laipsnių formų darybą ir vyriškosios giminės nominatyvo įvardžiutinės galūnės formą *-aiš* vietoje latviams įprastos *-ais* (*vecaiš ciems* ‘senasis kaimas’, plg. lat. b. k. *vecāis ciems*). Pirmoji ypatybė yra morfologinio ir sintaksinio pobūdžio – vietoje dabartinės latvių kalbos priesaginių laipsnių formų (*aukstāks* ‘šaltėnis’ ir *visaukstākais* ‘šalčiausias’) kuršininkų kalboje vartojamos analitinės: *juo aūkstis ūdins* ‘šaltėnis vanduo’, *t'e vis'e diž'e sturmi* ‘tos didžiausios audros’ (HS). Antriosios ypatybės priežastis – vidiniai fonetiniai procesai (s asimiliacija po istorinio *ī*) (Kiseliūnaitė 2022, 175).

Kalbėdami apie linksniavimą tyrinėtojai pastebėjo, kad XX a. kuršininkų kalboje būdvardžiai neturi lokatyvo formų: Plakio pateiktoje paradigmoje lokatyvo reikšme vartojamos konstrukcijos *iz* (*is*) + G. (*is salda*, *-as* ‘saldžiame, -oje’, *is maģa*, *-as* ‘mažame, -oje’) (Plāķis 1927, 24, 25). Nors daiktavardis gali turėti lokatyvą (*marā* ‘mariose’, *mežā* ‘miške’), su būdvardžiu jis virsta prielinksnine konstrukcija: *is dziļas vietas* ‘gilioje vietoje’, *caurums is dižā tikla* ‘skylė didžiajame tinkle’, *iz diža tsiema dzimis* ‘Didžiajame kieme gimusi’⁶ (Schmid 1995, 125).

Minėtosios ypatybės iš dalies aprašytos, ir nors liko dar neatsakytų klausimų, kol kas juos atidėsime ir pabandysime išryškinti vieną kitą beveik nenaugrinėtą būdvardžio morfologijos ir morfosintaksės problemą.

⁵ Autorė dėkoja Laurynui Candravičiui, leidusiam pasinaudoti dar nepublikuoto straipsnio, kuriame tiriama paskutiniųjų kuršininkų kalbos pateikėjų būdvardinė leksika, rankraščiu.

⁶ *Dižaiš ciems* buvo centrinė Nidos gyvenvietės dalis. Čia pavartota ir nesuderinta dalyvio giminės forma, žr. toliau.

3. Būdvardžių giminė, skaičius ir linksniavimo paradigmos

Kaip ir bendrinėje latvių kalboje, kuršininkai vartoja šių kamienų būdvardžius, tarpusavyje koreliuojančius giminės požiūriu: *a* kam. (*balts* ‘baltas’, *šaurš* ‘siauras’), *ā* kam. (*balta* ‘balta’, *šaura* ‘siaura’), *ia* kam. (*dziļš* ‘gilus’, *slapš*⁷ ‘šlapias’, plg. lat. b. k. *slapjš* ‘t. p.’), *iā* kam. (*dziļa* ‘gili’, *slapja* ‘šlapia’)⁸. Kuršininkų kalboje nėra *u* kamieno būdvardžių: *salds* ‘saldus’, *apaļš* ‘apvalus’. Pasitaikantys baigmenys su *-us* paprastai yra lituanizmuose: *brāngs/braņgus* ‘brangus’ (Plāķis 1927, 51)⁹, tačiau nėra *u* kamieno paradigmos, nes kitų linksnių formos yra *a* kamieno (G. sg. *braņga*). Tokių tik nominatyvo formose pasitaikančių baigmenų (*sālds/sāļdus*) Plakis yra pastebėjęs daugiau (Plāķis 1927, 24), tačiau nei gramatikos skyriuje, nei žodyne nėra nė vieno pavyzdžio, kuris neturėtų identiško lietuviško leksinio ir morfologinio atitikmens, tad čia nėra pagrindo išvelgti paveldėtą latvišką (resp. kuršiškųjų tarmių) morfologinę ypatybę. Labiausiai tikėtina, kad tokių formų vartojimą (ypač šeimose, kuriose buvo kalbama ir lietuviškai) paskatino lietuviškieji jų atitikmenys.

Kita vertus, balsis *u* gali būti įspraudžiamas ir dėl fonetinių priežasčių, ven-giant nepatogių priebalsių samplaikų, nes šiam geolektui būdinga itin stipri galūnių redukcija. Toks įspraudimas būdingas ir savos kilmės, ir skolintiems būdvardžiams, be to, įspraudžiamas ne tik *u*, bet ir *a*, *i*. Pvz., ankstyviausiame kuršininkų kalbos paminkle, XVIII a. Pallaso žodyno rankraštinėse kortelėse, fiksuojama: *astrus* ‘aštrus’, *dregnus* ‘drėgnas’, *wieglus* ‘lengvas’ (Ivanickaja 2017, 33, 34), o Plakio *ātras* ‘piktas, ūmus’, *drūošas* ‘drąsus’, *druņgnas* ‘drungnas’, *kāřstas* ‘karštas’, *kreīšas* ‘kairys’, *l’uōsas* ‘laisvas’, *maņdras* ‘ištaingias,

⁷ *j* po *p* ir *b* šaknies gale tariami tik prieš balsį: *slapji ka ruņči* ‘šlapi kaip katinai’ (DP) (Kiseliūnaitė 2022, 163).

⁸ El Mogharbel nerekonstruoja *iā*- kamieno klasės, prieštaraudama bendrai baltistikos nuostatai, bet su ja niekaip nediskuodama: autorė rekonstruoja galūnėse balsį *e* iš fonologijos pozicijų, neatsižvelgdama į tai, kad šiame dialekte *a* po istorinio *i* realizuojamas kaip *e* ir tai yra bendra fonologinė ypatybė: *zaļe* (= *zaļa*) ‘žalia’, plg. *gaļe* (= *gaļa*) ‘mėsa’ ir pan. (El Mogharbel 1993, 130, 182, 186, 210). Beje, ji nerekonstruoja ir daiktavardžių *iā* kamieno paradigmos.

⁹ Leksema *braņgs* vartojama ir vakarinėse latvių tarmėse, kur dėl išsaugoto dvigarsio *an* ji tikriausiai laikytina kuronizmu, tačiau kuršininkų kalboje ji vartojama kita reikšme, greičiausiai, dėl lietuvių kalbos įtakos, plg. lat. *braņgs* ‘prabangus, išdidus, kilmingas’ (ME 1, 323–324; EH 1, 327), bet lat. b. k. *dārgs* ‘brangus’.

puošnus', *paklusnis* 'paklusnus' ir kt. (Plāķis 1927, 49, 54, 61, 67, 71).¹⁰ Tokios būdvardžių formos, kaip *l'uōsas*, *maņdras* galėjo būti perimtos iš artimiausių lietuvių tarmių kitapus marių, kur taip pat vengiama priebalsių susiliejimo (Gerrullis, Stangas 1933, 29). Nepaisant sutampančių su lietuvių kalba nominatyvo formų, paradigma yra latviška ir turi kuršiškųjų tarmių ypatybių: *drēgnas* 'drėgnas', G. sg. *drēgna*, A. sg. *drēgnu*, D. pl. *drēgnims/-iems*, I. ar *drēgnis*¹¹ ir t.t.

Skaičiaus kategorijos požiūriu kuršininkų kalbos būdvardis niekuo neišiskiria iš bendro latvių kalbos konteksto – kadangi nėra išlikusių daiktavardžio dviskaitos formų, būdvardis su valdikliu derinamas vienaskaitos arba daugiskaitos forma, jeigu jis apskritai derinamas¹².

Giminės kategorijoje opoziciją sudaro vyriškosios ir moteriškosios giminės formos. Niekatosios (kitaip – bevardės, nekaitomos, nederinamosios) giminės formų kuršininkų kalba, kaip ir dabartinė latvių, neturi¹³. Latvių kalboje nėra net formalių požymių, pagal kuriuos būtų galima bandyti išskirti atskirą giminę, o atitinkamas sintaksines funkcijas atlieka nekaitomos vyriškosios giminės būdvardžių formos arbarieveiksmiai. Tiesa, Plakis mini kuršininkų

¹⁰ Kai kurių, nominatyve turinčių baigmenį *-as*, daryba nėra iki galo aiški: *dievišķas* 'dievišķas, iš dievo' – tai skolinsys iš liet. *dievišķas* ar savas su priesaga *-išķ(i)-*: plg. lat. *sevišķs* 'ypatingas, nepaprastas', *dēlišķs* 'vyrišķas', *sievišķis* 'moteris, moterišķė' (ME 1, 463; 3, 862). Jei tai būtų lituanizmas, būtų sunku paaiškinti palatalinį *ķ*. Plakis ši kartu su *vīrišķas* 'vyrišķas', *siēvišķas* 'moterišķas', 'moteris', *diēnišķa* 'dienišķa, kasdienė' priskiria prie priesagos *-isks* vedinių (Plāķis 1927, 20).

¹¹ Tai senoji instrumentalio forma, dar XX a. vartota Kuržemės pietvakarinėse tarmėse (LVDAM, 40).

¹² Kadangi būdvardis derinamas ne tik su daiktavardžiais, bet ir su įvardžiais, būdvardžiais, be to, jis derinimo ryšiu gali būti atlikti ne tik atributinę, bet ir predikatinę funkciją, tradicinis terminas *pažymimasis žodis* čia keičiamas į *derinimo valdiklis* (angl. *agreement controller*), atitinkamai pats būdvardis ar jo ypatybių turinti kita kalbos dalis – *derinimo gaviklis* (angl. *agreement target*). Šiuos terminus, remdamasis *Greville G. Corbettu*, pirmasis lietuvių kalbotyroje pasiūlė Artūras Judžentis (plačiau Semėnienė 2003, 125).

¹³ Iki šiol nesutariama, kaip vadinti lietuvių kalbos vadinamąją bevardę giminę, nesant neutrum giminės daiktavardžių, lietuvių kalboje šios giminės būdvardžio formomis reiškiami kitokie gramatiniai santykiai, nei tie, kurie reiškiami visais požiūriais derinamais būdvardžiais. Čia terminas *niekatroji* vartojamas tik istoriniame kontekste. Plačiau apie šią diskusiją žr. Sirtautas 1968; Semėnienė 2003.

kalboje pasitaikant tokių atvejų, kaip *man ir auksta, šilta, tas man ir miū* bet mano, kad tai nesančios kuršininkų kalbos formos (Plāķis 1927, 25), plg. *slap's un auksts* '(yra) šlapia ir šalta' (WS). Beasmeniuose sakiniuose predikato funkciją dažniausiai atliekarieveksmiai¹⁴: *nevar^u pat saduom^aties, kā grūti bij^a* 'negaliu net pagalvoti, kaip sunkiai (=sunku) buvo' (EK); *tā auksti bij' ta nakti* 'taip šaltai (=šalta) buvo tą naktį' (EK); *man bij' par vīeg^ll'* 'man buvo per lengvai (=lengva)' (EK) ir kt.

Vyriškosios giminės nominatyvu reiškiami predikatiniai būdvardžiai latvių kalbos gramatikoje laikomi turinčiais niekatrosios giminės reikšmę (MLVG 2, § 778; Balkevičius 1989, 217)¹⁵. Kuršininkų kalboje vyriškosios giminės formos vartojamos:

- a) beasmeniuose sakiniuose, kai nulinis veiksnys¹⁶ yra abstrakčios semantikos, pvz., reiškia gamtines, aplinkos sąlygas, būvį: *(ir) slap's un auksts* '(yra) šlapia ir šalta' (WS); *te bij' akmiņūots* 'ten buvo akmenuota' (WS); *bija vēls* 'buvo vēlu'; *te juk bij' pills visks* 'ten juk buvo pilna visko (pzd. *pilnas viskas*)' (MS) ir pan. Vieno pateikėjo kalboje tą pačią funkciją gali atlikti irrieveksmio, ir vyriškosios giminės būdvardžio formos, pvz.: *tā auksti bij' ta nakti* (1), *un tie zvāigži tā švit'*, *tāds skaīdrs* (2), *tāda skaīdra naktes bija* (3) (EK) 'taip šalta buvo tą naktį, ir tos žvaigždės taip švietė, taip giedra, tokia giedra naktis buvo'. Junginyje (1) pavartotasrieveksmis, junginyje (2) – vyriškosios giminės būdvardis, su kuriuo derinamas įvardis *tāds*¹⁷, (3) atributinė vartosena – moteriškosios giminės daiktavardis, su kuriuo derinamas būdvardis ir įvardis. Taigi pirmaisiais dviem semantikos požiūriu vienuose predikatinės vartosenos atvejais pasirenkamos skirtingos kalbos dalys. Abu atvejai yra įprasti ir dabartinėje latvių kalboje (LVG, 732).

¹⁴ Dabartinės latvių kalbos gramatikoje jie vadinami adverbialiniais sakiniais (lat. *adverbiāli teikumi*) (LVG, 731, 732).

¹⁵ Dabartinės latvių kalbos gramatikoje sakiniai su predikatinium būdvardžiu įteina į nominalinių sakinių grupę (lat. *nomiņāli teikumi*) (LVG, 729, 732), o beasmenių sakinių predikatinį būdvardžių vyriškosios giminės forma laikoma turinčia niekatrosios giminės reikšmę (latv. ar *nekatras dzimtes nozīmi*) (MLVG, ten pat).

¹⁶ Terminas, kurį, išverstą iš angl. *zero subject*, vartoja Holvoetas ir Judžentis, apibrėžia fonologiškai neišreikštą veiksnį (Holvoet, Judžentis 2005, 166, 177).

¹⁷ Sakinyje su nuliniu veiksmiu įvardis sustiprina būdvardžio reikšmę ir yra su juo derinamas.

- b) kai veiksnyis reiškia apibendrintą ar abstraktų dalyką, reiškiamą įvardžiais *tas* ‘tai’¹⁸, *nieks* ‘niekas’, *visks* ‘viskas’ ir kt.: *zuve sapuvuš, visks te i pills* ‘žuvis supuvusi, visko ten yra pilna’; *tas nivar būt slekts* ‘tai negali būti blogai’ (WS) ir kt.

4. Būdvardžių galūnių redukcija ir galūnių ikoniškumas

Kuršininkų kalboje ir daiktavardžių, ir su jais derinamų būdvardžių galūnes yra paveikusi redukcija – dažnai trumpieji galūnės balsiai yra itin trumpi, o neretai trumpėja iki nulio.¹⁹ N. pl. m. *labⁱ ļāužⁱ bij^a* ‘geri žmonės buvo’ (EK); N. sg. f. *te biļⁱ ta.dⁱ maģe pūsⁱl^e* ‘ten buvo tokia mažas pūslė’ (HsSch); A. sg. f. *un(d) maģ^e vālⁱlⁱ viņi turiļⁱ* ‘ir mažą valtį jie turėjo’ (EK); A. sg. m. *dev^e mums <...> tād^o maģ^e vezumā* ‘davė mums tokį mažą vežimą’ (HsSch); A. sg. m. *put^ers biļⁱ pataišiļⁱ s ta labā grāp^e pill^e* ‘sriubos buvo padariusi taip (=toki) gerą puodą pilną’ (FR); A. pl. m. *sūr^{us} tad^{os} plakān^{os} <...> māte ļobiļⁱ tāisat* ‘sūrius tokius plokščius motina darydavo’ (EK); *viņš gā ar īsam ūzam* ‘jis ējo su trumpomis kelnėmis’ (MS); N. sg. f. *vec^a dzelz^{os}* ‘sena geležis’ (WS); I. sg. m. *tīkils ar vienā dižā zakⁱ* ‘tinklas su (vienu) dideliu maišu’ (MS); *viņš atskrēļⁱ un klie dz baūgu bālsⁱ* ‘jis atbėgo ir klykia baugiu balsu’ (MS) ir kt.

Sutrumpėjus balsiui iki nulio, dažnai tik daugiskaitos linksnių formos, kurios baigiasi priebalsiais, yra iš dalies ikoniškos: N. pl. f. *biļⁱ adar^s tas vālⁱl^s* ‘buvo atviros tos valtys’ (HsSch); *biļⁱ diž^s ganīkⁱls* ‘buvo didelės ganyklos’ (DP); I. pl. m. *ar ķešⁱ viņš gāja un diž^s zābak^s* ‘su graibštu ējo ir dideliais batais [gintaro gaudyti]’ (HD) ir kt. Tais atvejais, kai iki nulio redukuojamas trumpasis galūnės balsis, dažnai linksnių formas padeda atpažinti tik kiti konteksto žodžiai: N. pl. m. *tⁱe vācies^{us} bija pakajⁱingⁱ* ‘tie vokiečiai buvo patenkin-ti’ (EK); *macka.lⁱ biļⁱ juo gudⁱrⁱ* ‘rusai buvo gudresni’ (MS) ir kt.

Linksnių formų ikoniškumas dažnai priklauso nuo fonologinių priežasčių: rečiau trumpinami žodžio galo balsiai tada, kai susidaro priebalsių kombina-

¹⁸ Kaip ir bendrinėje latvių kalboje, kuršininkų kalboje nėra niekatrosios giminės įvardžių, abiejų giminių arba abstrakčiai suvokiamo valdiklio funkciją atlieka vyriškosios giminės formos: *man tas nepatīk* ‘man tas (=tai) nepatinka’, *kas tas bija?* ‘kas tas (=tai) buvo?’ ir kt.

¹⁹ Čia ir toliau transkribuoti įrašų tekstų fragmentai pateikiami latvių dialektologijoje įprasta, kiek supaprastinta transkripcija (LVDAF, 13–17), kai kurie ženklai pritaikyti autorės (žr. Transkripcijos ženklai). Pavyzdžiai iš Schmido knygos (1995), kurioje naudojama tarptautinė transkripcija, nurašyti kaip šaltinyje (išskyrus kai kuriuos diakritikus, tokius kaip *ts* ir pan.).

cijos, kurių kalba vengia: I. sg. m. *tíkils ar vienā dižā zak'* 'tinklas su (vienu) dideliu maišu' (MS). Redukcija iki nulio itin būdinga prieš pauzę: *macka.ļ biļ juo gud'r'* 'rusai buvo gudresni' (MS); *tas nibij' ta. puik'* 'tai nebuvo taip puikiai (=puiku)' (FR); *un vasar's mūs' zīrg' biļ luōs'* 'ir vasaromis mūsų arkliai buvo laisvi' (MS) ir kt. Neretas atvejis, kai derinimo gaviklis (būdvardis) išsaugoja galūnę, o prieš pauzę einančio derinimo valdiklio (daiktavardžio) formoje ji redukuojama iki nulio: A. sg. f. *a:zmaxs.j brangu naud* 'užmokėjo brangius pinigus (=daug pinigų)', A. sg. m. *va:tsief ar niguv siltu u:din* 'vokiečiai irgi negavo šiltą vandenį (=šilto vandens)' (Schmid 1995, 112, 489) ir pan.

5. Vokiečių kalbos įtaka kuršininkų kalbos būdvardžių formoms ir vartosenai

Tačiau būdvardžių galūnės nebuvimas nebūtinai sietinas tik su redukcija – verta atkreipti dėmesį į paskutinišios kuršininkų kartos kalbos sistemos stabilumą ir galimą vokiečių kalbos poveikį.

1. Vokiečių kalboje būdvardžių giminės ir linksnio forma (kartu su artikeliu) su valdikliu derinami tada, kai derinimo gaviklis atlieka atributinę funkciją. Pvz.: *holte den Fisch aus dem großen Netz* 'išėmė žuvį iš didžiojo tinklo'; *die großen Netze trockneten am Ufer* 'didieji tinklai džiūvo krante'; *sie fischen mit großen Netzen* 'jie žvejoja su dideliais tinklais'; *auf dem Hügel steht eine kleine Kirche* 'ant kalno stovi maža bažnyčia'; *Dörfer mit kleinen Kirchen* 'kaimai su mažomis bažnyčiomis' ir kt.

Atributinės vartosenos atvejais ir kuršininkų kalboje dažniausiai vartojamos suderintos formos, kuriomis reikia laikyti ir formas su dėsningai redukuotomis galūnėmis: N. pl. m. *ti^e vec' ļāuži gāj^a vārnās raūt* 'tie seni žmonės ėjo varnų traukti (=gaudyti)' (EK); D. pl. m. *nuoskaitij nu knīgas tiems veciems laužiemis* 'perskaitė iš knygos tiems seniems žmonėms' (Schmid 1995, 496); I. sg. f. *kliedz baūgu bal'sⁱ* 'klykia baugiu balsu' (MS); I. sg. m. *tíkils ar viene dižā zak'* 'tinklas su (vienu) dideliu maišu' (MS); iš šios taisyklės neiškrenta ir redukcijos atvejai, kai iš galūnės iškrenta trumpasis balsis: N. sg. f. *un aūkst' kafij'* (=auksta kafija) *bij^a* 'ir šalta kava buvo' (HS); N. pl. f. *tād's res^en's lenten's* (=resnas lentenas) <...>, *tad pārsprāg' tā laiv'* 'tokios storos lentos, tai perlūžo tas laivas' (MS) ir kt.

2. Predikato funkciją atliekantys būdvardžiai vokiečių kalboje vartojami be galūnės, t. y. jie neturi nei giminės, nei linksnio, nei skaičiaus požymių, plg.: *im Hof war ein großer Hund* 'kieme buvo didelis šuo', bet *dieser Hund*

war groß ‘tas šuo buvo didelis’; *es gibt nur eine kleine Kirche in der Stadt* ‘miestelyje yra tik viena maža bažnyčia’, bet *diese Kirche ist klein* ‘ši bažnyčia yra maža’; *ich mag schönes Wetter* ‘aš mėgstu gražų orą’, bet *die Mütze ist schön* ‘kepurė yra graži’ ir kt.

Kuršininkų kalboje predikato funkciją atliekantys būdvardžiai su valdikliu derinami, kai po jų eina valdomi žodžiai (t. y. jie nėra prieš pauzę): *tie bij^a pil^l* (<*pilli*) *ut* ‘tie buvo pilni utėlių’ (EK); *un mut^a bij pil^l* (< *pilla*) *pūk* ‘ir burna buvo pilna pūkų’ (WS).

Tačiau greta baltų kalboms įprastų derinimo ryšių, kaip antai: *bija vezums pill^s* ‘buvo vežimas pilnas’ (ME); *tādēļ es tāds gud^rs esu* ‘todėl aš toks gudrus esu’ (MS); *vēdārs bij tukšs* ‘pilvas buvo tuščias’ (MS); *ka mēs bijam maģi* ‘kai mes buvom maži’ (MS), to paties pateikėjo ir jo brolių kalboje pastebėta ir tokių atvejų, kur būdvardžio formoje galūnės nėra nė pėdsako: *lūoga tur ar būt blāv un bālt* ‘langai turi taip pat būti mėlyni ir balti’(HS); *ka viņi var staigāt plik* ‘kad jie gali vaikščioti nuogi’ (MS) arba įvairuoja net tame pačiame sakinyje: *un tādēļ tie ir blāvā, bālti i serkān* ‘ir todėl tie [namai] yra mėlyni, balti ir raudoni’ (HS); *un šuōn viņi juk ir nipaik* ‘ir šiaip jie juk yra nepaiki’ (MS) ir pan. Tai, kad dažnai tokie atvejai yra prieš pauzę, yra palanki fonologinė pozicija, tačiau nederinamų predikatinųjų būdvardžių formų pasitaiko ir ne prieš pauzę: *bagāt bij* ‘[jie] turtingi buvo’ (EK). Schmido pateiktoje medžiagoje galima matyti, kaip vieno pateikėjo kalboje įvairuoja derinamos ir nederinamos predikatinųjų būdvardžių formas²⁰. Tais atvejais, kai pateikėjo prašoma atsakyti į klausimą (pvz., kokios spalvos yra koks nors daiktas?), daiktavardžio ir būdvardžio formos dažniausiai derinamos, tačiau kai pateikėjas prašomas išversti iš vokiečių kalbos, užuot pavartojęs visiškai analogišką konstrukciją, jis ima painiotis ir vartoti nesuderintas formas. Štai keletas pavyzdžių, surinktų iš įvairios kalbinės kompetencijos pateikėjų:

HD²¹:

²⁰ Čia priimama sąlyga, kad galima pasitikėti Ilmaro Bernovskio transkripcija (t. y. kad atvejai, kai žodžio galo balsis trumpinamas iki nulio, tikrai taip artikuliuojami) – patys garso įrašai autoriui neprieinami. Sprendžiant iš Schmido įžangos 1-jame knygos tome, medžiagą rinko latvių išeivis Bernovskis, tad ir užduotis pateikėjams formulavo greičiausiai jis (Schmid 1989, 5). Klausimų formuluoatės ir atranka leidžia spėti, kad bandyta atkreipti dėmesį ne tik į leksiką, bet ir į gramatines formas.

²¹ Kadangi kai kurių čia apklaustų informantų medžiagos esama ir kitų rinkėjų įrašuose, čia jie įvardijami atitinkamomis santrumpomis, kurių sąrašas pateikiamas straipsnio gale.

- a) vartojamos derinamos predikatinių būdvardžių formos: *mu-s aka bi de-simt me:ter dziła* ‘mūsų šulinys buvo dešimt metrų gilus (=gylio)’;
- b) vartojamos būdvardinių prievieksmių formos su $-i^{22}$: *mes turijam, kas pi mus læ:ti bij* ‘mes turėjome, kas pas mus pigiai (=pigu) buvo’ (vok. *wir hatten – was bei uns billg war*).
- c) vartojamos nederinamos predikatinių būdvardžių formos: *vinə [aka] bi diktə dził* ‘jis [šulinys] buvo labai gilus’; *ziepə bi pi mu-s bran* (sic!) ‘mulas buvo pas mus brangus’;
- d) vartojamos predikatinių būdvardžių vyr. g. formos su abi giminės apibendrinančiu įvardžiu: *ta kas pi mu:su bi branks* ‘[visa] tai pas mus buvo brangu’ (vok. *sowas war bei uns teuer*).

MSch²³:

- a) *wie alt ist die Lehrerin?: ka vetsa ir ta fulmeisterien?* ‘kaip sena mokytoja? (=kiek metų mokytojai?)’; *das Wetter wird kalt: tas gais bus auksts* ‘(tas) oras bus šaltas’; *die Tür des Hauses ist breit: ta durv nu viena nam ir plata* ‘tos (vieno) namo durys yra plačios’; *die Gurken sind grün, die Zwiebel ist gelb: gurci ir zali, tsi-puols ir dzelta:nts* ‘agurkai yra žali, svogūnas yra geltonas’; *der Hut dieses Mannes ist grün: ta mutſce nu ta vi:ra ir zala* ‘to vyro kepurė yra žalia’; *die Schnäbel der Störche sind lang: tie gandiru snapi ir gari* ‘(tie) gandrų snapai yra ilgi’; *Felder und Wiesen werden grün: lauki un plavas tuop zalas* ‘laukai ir pievos tampa žali’ ir kt.
- c) *Stroh hut der Hirten ist gelb: ta salminu mutſce nu ta cerda ir dzelta:n* ‘(ta) kerdžiaus šiaudų kepurė yra geltona’.

Willy Gulbis²⁴:

- a) ir c) *mes esam vesel, mes esam pakajingi* ‘mes esame sveiki, mes esame patenkinti’.

²² Kadangi kuršininkų, kaip ir latvių kalboje sakiniuose su nuliniu veiksmiu vartojamos būdvardžių vyriškosios giminės N. sg. formos arba prievieksmiai, pavyzdžiai, kuriuose nėra baigmens –s, bus laikomi prievieksmių formomis (kaip žodžio galo balsių redukcijos rezultatas *lab’ < labi* ‘gerai’).

²³ Šiame šaltinyje Martos Schmidt rišlaus teksto beveik neužrašyta, jos buvo paprašyta versti įvairius junginius, trumpus sakinius. Straipsnio autorės žinioje yra jos rišlių tekstų įrašas, be to, keletą jos tekstų užrašė ir El Mogharbel. Martos Schmidt kalba mažiau negu daugelio kitų paveikta vokiečių kalbos, be to, ji po karo daugiau kaip dešimtmetį gyveno Lietuvoje.

²⁴ Willy Gulbis kalbėjo mažai, jo nebuvo prašoma versti.

Elsa Gulbis (Schekahn):

- a) *wie ist die Tinte? Sie ist schwarz: ka ir ta tinta? ta ir mella* ‘koks (=kokios spalvos) yra rašalas? tas yra juodas’; *die Federn der Spatzen sind grau: zvirbulu spalvas ir paelėkas* ‘žvirblių plunksnos yra pilkos’.
- c) *wie ist die Kreide? Sie ist weiß: ka ir ta kri:də? ta ir balt* ‘kokia yra kreida? ji yra balta’; *wie sind die Blumen? Sie sind blau, rot, gelb und weiß: ka ir ta:s pucəs? ta:s ir bla:və, sarkan, dzeltan un balt* ‘kokios yra gėlės? Tos yra mėlynos, raudonos, geltonos ir baltos’.

Nederinamų predikatinų būdvardžių pavyzdžių minėtuose tekstuose gausu, ypač jų padaugėja, kai pateikėjo prašoma išversti iš vokiečių kalbos. Iš čia pristatytų pateikėjų rečiausiai nederinamas predikatinų būdvardžių formas vartojo Marta Schmid, kiti derinamas ir nederinamas vartojo maždaug apylygiai. Martos Schmid pavyzdžiai rodo dar palyginti gerą atsparumą prieš svetimą morfosintaksę, nors ši pateikėja neišvengia kitų, ne su būdvardžiais susijusių sekimų (ypač į akis krenta artroidinis įvardžių vartojimas).

Tokiam svyravimui ir vokiečių kalbos įtakai kuršininkų kalboje palankias sąlygas sudarė pokyčiai fonetikoje: žodžio galo balsių redukcija apėmė visas kalbos dalis, ypač dažnai trumpieji balsiai nukrenta po sprogstamaisiais priebalsiais ir sonantais besibaigiančio kamieno ir, kaip minėta, prieš pauzę. Vis dažniau laikantis vokiškos sakinio tvarkos, predikatiniai būdvardžiai atsiduria būtent sakinio gale, t. y. prieš pauzę. Atspari nederinamų formų tendencijai yra N. sg. m. galūnė, kuri yra „pridengta” priebalsiu *s* (analogiškai turėtų būti ir N. pl. f., tačiau čia pasitaiko ir nukrypimų). N. sg. f. ir N. pl. m. baigiasi trumpuoju balsiu, todėl būtent šiose formose predikatinis būdvardis dažnai būna nesuderintas: *tas bra:lis ir vesels, al ta ma:sa ir sergeling* ‘(tas) brolis yra sveikas, bet (ta) sesuo sergalinga (=sirguliuojanti, pasiligojusi)’²⁵ (Schmid 1995, 131). Tendencija vartoti predikatinis būdvardžius be galūnės kartais pasireiškia ir „pridengtose” formose, pvz. *tuø fuolnieku kni:gas ir jaun* (Schmid 1995, 159)²⁶. Vis dėlto fonetinė aplinka predikatinų nederinamų formų plitimui buvo palanki terpė, bet ne priežastis, nes tas pats pateikėjas panašioje aplinkoje gali pavartoti skirtingai: *mes esam prast^l zveji* ‘mes esam paprasti žvejai’ ir *tie bagāt^l bij^l* ‘tie turtingi buvo’ (EK). Šiose konstrukcijose būdvardžių galūnės skiriasi ne savo fonetine aplinka, bet sintaksine funkcija (atributinė ir predikatinė).

²⁵ Iš liet. *sergalingas, -a* (LKŽe).

²⁶ Komentare Schmidas nurodo, kaip neteisingą formą „*jaun für richtig jaunas*“ (Schmid 1995, 159), tačiau kitais atvejais jis į neikoniškas formas nereaguoja.

Paskutinišios kuršininkų kartos kalboje ne retenybė yra atvejai, kai apibendrinama predikatinių būdvardžių vyriškoji giminė, nors ji semantiškai nedera (kai veiksnys reiškia moteriškos lyties asmenį), pvz.: *pēc es biju juo gud^ers* ‘vėliau aš buvau gudresnė’(MSch); *es bij dar jauns* ‘aš buvau dar jauna’ (EK), plg. vok. *sie war noch jung* ‘ji buvo dar jauna’, *später war die Frau klüger* ‘vėliau moteris buvo protingesnė’. Prie tokių atvejų skirtinos ir kai kurios dalyvių formos: *dzimis* ‘gimęs’, *uozaudzis* ‘užaugęs’, *apseprecējis* ‘susituokęs’ ir pan. Pvz.: *mana vârd^a ir Erika Kalvis, es es’ Nidā dzimis ir uōzaudzⁱs* ‘mano vardas Erika Kalvis, aš esu Nidoje gimęs ir užaugęs (=gimusi ir užaugusi)’ (EK); *iz diža tsiema dzimis* ‘didžiajame kieme gimęs (=gimusi)’ (Elsa Gulbis) (Schmid 1995, 125), bet *Elze ar Nidā dzimus’* ‘Elzė irgi Nidoje gimusi’ (MPu).

Ypač dažnai „nebaigtos“ būna būdvardinės kilmėsrieveiksmių formos: *te kas nârs nau rikting’* ‘čia kažkas negerai’ (HsSch); *bij visks brang’* ‘buvo viskas brangiai (=brangu)’ (DP) ir kt. Dažnai sunku nustatyti, ar tokius atvejus reiktų laikyti fonetikos reiškiniu (nukritusiu balsiu *i*), ar morfologiniu (sufikso neturinčia forma), mat yra pagrindo galvoti, kad šių formų paplitimui galėjo turėti įtakos vokiečių kalba, kurioje būdvardis irrieveiksmis dažnai yra homoformos²⁷. Pvz.: *laužⁱ plik’ staugā riņķā* ‘žmonės pliki vaikšto aplinkui’ (MS), plg. vok. *Menschen laufen nackt herum; unt mums iet fa gants lab* ‘ir mums šiaip eina (=sekasi) gana gerai’, vok. *und uns geht es sonst ganz gut* (Schmid 1995, 127) ir pan. Ypač dažnai be formanto *-i* vartojamosrieveiksmių formos *kursiski/-u, leitiski/-u*²⁸; kad toks formų niveliavimas nėra senas, rodo ir tai, kad Schmido knygoje kai kurie pateikėjai vartoja net trejopai: *mes runajam kursisku* ‘mes kalbėjome kuršiškai’, *viji <...> va:ciski turija runat* ‘jie vokiškai turėjo kalbėti’, *viji <...> va:cisk nivareja saprast, ma:ja:s nu:r kursisk runaja* ‘jie vokiškai negalėjo suprasti, namuose tik kuršiškai kalbėjo’ (Schmid 1995, 36, 37). Panašiairieveiksmių formos įvairuoja ir maždaug 40 metų vėliau įrašyto Martino Sakučio kalboje. Šis pateikėjas skiria atributines būdvardžio formas, kai jos derinamos su valdikliu vyriškąja gimine (*ta.diēļ es esu tâds vesals* ‘todėl aš esu toks sveikas’), nuorieveiksmių, kurių sveikas ir sutrumpėjęsias formas vartoja pramaišiu: *tas i vesal’* (lat. b.

²⁷ Kuršininkų kalboje būdvardinės kilmėsrieveiksmiai, netekę formanto *-i*, gali būti vartojami ir predikatui, ir aplinkybei reikšti.

²⁸ Latvių kalbos požiūriu iš būdvardžių su priesaga *-isk-* padarytirieveiksmiai turi formas su *-i*, rečiau su *-u*: *kursiski/kursisku* ‘kuršiškai’ (Plāķis 1927, 6).

k. *veseli, veselīgi*) ‘tai yra sveikai (=sveika)’; *te bij^a sekil’ un te bij’ juo dziļ’* ‘čia buvo sekliai (=seklu), o čia giliau’ (MS).

Lauryno Candravičiaus magistro darbe nagrinėjami būdvardžiai rišliame tekste, apklausai nenaudojant tarpinės kalbos (t. y. išvengta pažodinio vertimo) (Candravičius 2022, 96). Ištyrus kelis brolių Sakučių tekstus (garso įrašus ir filmuotą medžiagą), iš 38 pavyzdžių, kur būdvardis yra predikatas, 42 proc. sudaro tie, kurie išsaugojo galūnę, likusius 58 proc. sudaro pavyzdžiai, kuriuose galūnė yra visiškai redukuota (likęs tik žodžio kamienas). Iš pavyzdžių, kuriuose išsaugota ikoniška arba dalinai ikoniška (redukuota iki murmamojo balsio) galūnė, matyti, kad daugumą jų sudaro N. sg. m. (išsaugota galūnė -s), o iš pavyzdžių su iki nulio redukuotu galinio skiemens balsiu daugumą sudaro N. pl. m. formos, kiek mažesnę dalį – būdvardinės kilmėsrieveiksmiai. Nors procentiniai rezultatai yra apylygiai, pati tendencija vartoti nederinamas predikatinio būdvardžio ir formanto -i neturinčias ar jį praradusiasrieveiksmių formas gali būti ne tik progresuojančios balsių redukcijos, bet ir sąveikos su vokiečių kalba rezultatas.

Predikatinę funkciją atliekančių būdvardžių formas be galūnių pastebėjo ir El Mogharbel, tačiau ji nesiejo šios ypatybės su vokiečių kalbos įtaka. Sakydama, kad tokios formos pasitaikė vyriausios pateikėjos Martos Schmidt kalboje, ji atmeta kalbinės nekompetencijos priežastį (El Mogharbel 1993, 132). Tačiau žinant istorines aplinkybes, aišku, kad net ir vyriausia, XIX a. pabaigoje gimusi pateikėja mokėsi vokiškoje mokykloje. Tokios baltų kalboms nebūdingos formos reguliarioms ir senoms nepriskirtinos.

6. Vokiečių kalbos įtakos stiprėjimas būdvardžių formų vartosenai

Argumentą, kad būdvardžių gramatinės formos nederinimą su valdikliu reikėtų aiškinti vokiečių kalbos įtaka, stiprina ir tai, kad XIX a. užrašytuose Wenkerio sakiniuose²⁹ ir atributinę (1), ir predikatinę (2) funkciją atliekantys būdvardžiai turi ikoniškas, su valdikliu derinamas formas:³⁰ 1) *im Winter fliegen die trocknen Blätter durch die Luft herum: Siäma läts baußas lapas is gaisa apkarti* ‘žiemą skraido sausi lapai aplinkui’; *es sind schlechte Zeiten: nu ir slukti laiki* ‘dabar yra blogi laikai’; *hinter unserm Hause stehen drei schöne*

²⁹ Plačiau apie šį kuršininkų kalbos šaltinį žr. Kiseliūnaitė 2018 ir Kiseliūnaitė, Schiller 2020.

³⁰ Kuršininkų kalbos pavyzdžiai ir vokiški sakiniai, kurie buvo verčiami, paimti iš rankraščių perrašo (Kiseliūnaitė 2018).

*Apfelbäumchen mit rothen Aepfelchen: as mußu namma staw tris puiki abole koaki ar sarkanis abolennis ‘už mūsų namo stovi trys puikios obelys su raudonais obuoliais’; 2) *das Feuer war zu stark/heiß, die Kuchen sind ja unten ganz schwarz gebrannt: ta ugni³¹ bi par karsta, tiä koki ir apakscha gauz melli sadaguschi ‘ta ugnis buvo per karšta ir tie pyragai yra visai juodi (juodai?) sudegę’; *unsere Berge sind nicht sehr hoch, die euren sind viel höher: mußu kalni nau taddi diži, tiä jußu daug jo diži ‘mūsų kalnai nėra labai dideli, jūsų daug didesni’; *du bist noch nicht groß genug: tu dar ne eßi par didžu³² ‘tu nesi per didelis (= pakankamai didelis, suaugęs)’; *du<...> bist artig gewesen: tu <...> eßi pakagings bijis ‘tu buvai mandagus’; ir kt.*****

Nė viename iš 40 iš vokiečių kalbos išverstų sakinių nepasitaikė su valdikliu nesuderintų būdvardžio formų. Wenkerio medžiaga rodo, kad XIX a. antroje pusėje, kai vyresnioji kuršininkų karta nelankė vokiškos mokyklos³³, tokių baltiškos gramatinės sistemos irimo tendencijų dar nesimatė. Šiuose tekstuose esama pažodinio originalo sekimo, bet būdvardžiai su daiktavardžiais (įvardžiais) derinami visais atvejais – kai atlieka ir atributinę, ir predikatinę funkciją. Be to, šiame šaltinyje matyti, kad galūnių redukcija buvo beveik nežymi, ir daiktavardžių, ir būdvardžių galūnės yra ikoniškos, atspindi atitinkamas giminės, linksnio ir skaičiaus formas. Sakinius užrašė mokytojas vokietis, kuris greičiausiai mokėjo lietuviškai, nes naudojo lietuviškus rašmenis, bet nežinia, kaip mokėjo kuršininkų kalbą, tačiau jeigu jis teisingai užrašė kuršininkų kalbos galūnes, reiškia jos tikrai buvo tariamos.

Išvados

1. Kuršininkų kalbos būdvardžių giminės, skaičiaus ir linksnio gramatinės kategorijos išlaikė stabilią sistemą iki Bismarko mokyklų reformos. Tai rodo Wenkerio sakinių vertimo medžiaga, kuri liudija ne tik išlaikytas galūnes, bet ir semantiškai ir formaliai pagrįstą gramatinį būdvardžių derinimą prie derinimo valdiklio.
2. Paskutinišios kuršininkų kartos kalboje pastebimas būdvardžių gramatinės sistemos irimas: būdvardžių giminės, skaičiaus ir linksnio forma dažnai nederinama su valdikliu. Ryškiausiai ši tendencija pasireišk-

³¹ *ugni < ugne.*

³² *par dižu* – įprasta latviška konstrukcija *par+ A.*, plg. lat. b. k. *par lielu* ‘per didelis’, *par gaišu* ‘per šviesus’ (LVG, 638).

³³ Sakinius užrašė Nidos mokyklos mokytojas, remdamasis žvejo Miko Peleikio informacija (Kiseliūnaitė, Schiller 2020, 314).

kia, kai būdvardis atlieka predikato funkciją. Kai kurių rečiau gimtąją kalbą vartojusių informantų kalboje tokios formos sudaro arti pusės predikatinė būdvardžių vartojimo atvejų.

- Galūnių redukcija yra palanki tarp skverbtis vokiškos gramatikos įtakai – predikato funkciją atliekantis būdvardis nebetenka ikoniškumo ir sintaksinė semantika atpažįstama iš kitų priemonių (žodžių tvarkos, prielinksninių konstrukcijų). Ši tendencija labiausiai apėmusi konstrukcijas su *būt/tapt* + adj. (+nom.). Panašiai žodžio galo redukcija yra paveikusi ir predikatinės konstrukcijas *būt* + adv. Ir atvirkščiai – vokiškos gramatikos, ypač sintaksės konkurencija skatino kuršininkų kalbos galūnių funkcijų nykimą ir dar spartesnę jų redukciją.
- Vokiečių kalbos gramatikos įtaka būdvardžio ir būdvardinės kilmėsrieveiksnių sistemoje reiškiasi trim būdais: 1. apibendrintu gryno kamieno vartojimu be jokių galūnės rodiklių N. pl. m. ir N. sg. f. formose; 2. sistemingai redukuojamomis būdvardinės kilmėsrieveiksnių formomis; 3) apibendrinta vyriškąja gimine net ten, kur semantiškai ji nederą (kai iš konteksto suprantamas veiksnyis reiškia moteriškos giminės subjektą).
- Kadangi visais trim minėtais atvejais lygiagrečiai vartojamos ir įprastos ikoniškos arba iš dalies ikoniškos formos, minėtieji pokyčiai kuršininkų kalbos gramatikoje laikytini sąlygiškai nesenaais, būdingais XX a. vokišką mokyklą lankiusių kuršininkų kartai, gyvenusiai intensyvios dvikalbystės sąlygomis.

THE INFLUENCE OF THE GERMAN LANGUAGE ON THE ICONICITY OF THE GRAMMATICAL FORMS OF THE ADJECTIVE IN THE KURSENIKI LANGUAGE

Summary

The New Curonian (Kursenieki) language of the Curonian Spit, formed as a Baltic geolect in the 15th–17th centuries from the dialects of the colonists who came from Courland, is already considered dead but scientific research and its results are important for Baltic studies. They provide data on the substrate of the Old Curonian language in the dialects of Courland, help to arrange the regularities of the evolution of these dialects in chronological order, and furnish a lot of material on issues of language interaction and the process of language decline. The article introduces the hitherto unexplored changes

in the grammatical system of the adjective of the Kursenieki language, which took place during the last century. The research uses audio recordings of fieldwork from 1961 to 2011; the data is analysed and compared with data recorded in written sources from the second half of the 19th century. The methods of comparative morphonology and partially functional grammar aim to establish whether changes in the grammatical system of the adjective are a result of the internal evolution of the Kursenieki language or a result of language interaction. The Baltic languages are inflectional, and the strongly progressive reduction of vowels in final syllables in the Kursenieki geoelect affected primarily the endings of words, as a result of which their iconicity in the inflectional system has greatly faded. After examining the material of several generations of informants the following became clear:

1. The grammatical categories of gender, number and case of the adjective in the Kursenieki language maintained a stable system until the Bismarck school reform, i.e. until the introduction of German as the language of instruction and the Germanization of all areas of social life. In the second half of the 19th century, the material of the so-called Wenker phrases testifies not only to the still well-preserved endings of the Kursenieki language but also to the semantically and formally justified grammatical agreement of adjectives to the agreement controller.

2. In the language of the last generation of the speakers of the Kursenieki language, the gender, number and case form of adjectives often do not agree with the agreement controller. This tendency is most evident when the adjective performs the function of a predicate. In the speech of some informants, such forms make up almost half of the cases of the usage of predicate adjectives.

3. The far-advanced reduction of endings is a favourable medium for the penetrating influence of German grammar: in compound predicates, the parts of speech that perform the function of the agreement target lose their iconicity and syntactic semantics is controlled by other means (word order, prepositional constructions). This tendency is most prevalent in compound predicative constructions with *būt/tapt* + adj. (+ nom.) and *būt* + adv. And vice versa: the influence of German grammar, especially syntax, accelerated the decline of the functions of the inflections of the Kursenieki language and their even faster reduction.

4. The influence of German grammar on the system of the adjective and adjectival adverbs manifests itself in three ways: 1) the generalized use of a stem without inflection indicators in masculine gender N. pl. and feminine gender N. sg.; 2) a systematic reduction of adverbial forms of adjectival origin; 3) generalized masculine gender even where it does not fit semantically (when it is easily seen from the context that the subject is of feminine gender).

5. Since in all the three cases mentioned partially iconic forms are also used parallelly, the above-mentioned changes in the grammar of the Kursenieki language can be considered relatively recent and are typical of the 20th-century generation of speakers who attended German schools and lived under conditions of intense bilingualism.

TRANSKRIPCIJOS ŽENKLAI

Naudojama LVDAF transkripcija, čia pateikiamai retesni papildomi ženklai

˘ – iškritęs balsis redukuotame skiemenyje

^a – superskriptu žymimas redukuotas atitinkamos kokybės balsis

ə – murmamas balsis, panašus į rusų k. э

ĵ – dvibalsio elementas, kilęs iš j, sutrumpėjus galūnei

˙ – palatalizuotas priebalsis

PATEIKĖJAI

Visų pateikėjų gimtoji kalba yra kuršininkų. Asmenvardžiai nurašyti nuo asmens dokumento arba iš šaltinio, kurį sudarė kitas rinkėjas, skliaustuose moterų mergautinės pavardės ir savivardžiai.

DP – David Pinkis, g. 1914 Nidoje, įraš. R. Pietsch 1986 Vokietijoje, D. Kiseliūnaitė 1993 Nidoje. Žmona vokiečių. Emigravo 1958 m., pirmąjį pokario dešimtmetį žvejojė Kuršių mariose su naujakuriais ir vartojo lietuvių kalbą.

EK – Erika Friese (Kalwies), g. 1934 Nidoje, įraš. D. Kiseliūnaitė 1995 ir 1996 Vokietijoje. Emigravo po 1958-ųjų. Vokietijoje gimtąja kalba kalbėjo su tėvais ir broliu.

FR – Fritz Roespel, g. 1923 Nidoje, įraš. R. Pietsch 1986 Vokietijoje. Po mobilizacijos liko Vokietijoje, vartojo kalbą su tėvais ir su kaimynystėje gyvenusia Herta Detzkeit.

HD – Herta Paul (Detzkeit), g. 1924 Nidoje, įraš. D. Kiseliūnaitė 1995, 1996 Vokietijoje. Emigravo 1944 m., Vokietijoje gimtąja kalba kalbėjo su broliu ir tėvais.

HS – Herbert Sakuth, g. 1925 Nidoje, įraš. D. Kiseliūnaitė 2006, 2011 Švedijoje, nufilmuotas kartu su broliais 2004 (rež. A. Barysas). Buvo mobilizuotas į vokiečių kariuomenę, 1945 m. susitiko su broliais (žr. MS ir WS) ir tėvais, 1946 m. visa šeima iš sovietų valdomos teritorijos pabėgo į Švediją, Visi broliai vedė švedes. Gimtąją kalbą sąmoningai aktyviai vartojo tarpusavyje ir su tėvais.

HsSch – Johann (Hans) Schekahn, g. 1912 Nidoje, įraš. R. Pietsch 1986 Vokietijoje. Buvo mobilizuotas į vokiečių kariuomenę, liko Vokietijoje, kur sulaukė kitų šeimos narių. Žmona kuršininkė, abu namie sąmoningai ir aktyviai vartojo gimtąją kalbą iki gyvenimo pabaigos.

ME – Mikis Engelins, g. 1884 Nidoje, įraš. J. Kuškis 1961 Lietuvoje. Mažai duomenų. Neemigravo, mokėjo lietuviškai. Tikėtina, kuršininkų kalbą mokėjo ir jo vaikai, bet apie juos nėra duomenų.

MPu – Martin Pugell, g. 1908 Nidoje, įraš. A. Grasis 1980 Vokietijoje. Buvo mobilizuotas, liko Vokietijoje, 1944 m. susitiko su šeima, su žmona bendravo tik gimtąja kalba, šiek tiek ją mokėjo vyresnieji vaikai.

MS – Martin Sakuth, g. 1930 Nidoje, daugiau žr. HS.

MSch – Marta Schmidt, g. 1892 Preiloje, gyv. Pervalkoje, įraš. Austris Grasis 1980 Vokietijoje. Netekėjusi, dirbo Kuršių nerijoje girininke iki 1958 m., mokėjo lietuviškai.
WS – Werner Sakuth, g. 1928 Nidoje, daugiau žr. HS.

LITERATŪRA

Balkevičius, Jonas 1989, Lietuvių ir latvių kalbų sudurtinio tarinio vardinės dalies klausimu, *Baltistica* 3(2) priedas, 214–218.

Bezenberger, Adalbert 1888, *Über die Sprache der preußischen Letten*, Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht's Verlag.

Candravičius, Laurynas 2022, *Kuršininkų kalbos būdvardžiai pateikėjų Herberto, Wernerio ir Martino Sakučių medžiagoje*, Baigiamasis baltų kalbų ir kultūrų magistro darbas, Klaipėda: Klaipėdos universitetas.

EH – Endzelīns, Jānis, Edīte Hauzenberga 1934–1946, *Papildinājumi un labojumi K. Milenbaha Latviešu valodas vārdnīcai* 1.–2. (elektroninis variants), <https://tezaurs.lv/mev/>.

El Mogharbel, Christliebe 1993, *Nehrungskurisch. Dokumentation einer moribunden Sprache*, Frankfurt am Main: Wissenschaftliche Buchhandlung Theo Hector GmbH & Co.

Hinze, Friedhelm 1993, Die slawischen lexikalischen Elemente im Nehrungskurischen Wortschatz, die das Alltagsleben der Nehrungskuren bezeichnen. Versuch einer Systematisierung, *Contributions to Baltic linguistics, Monograph supplement series*, 2, Poznań: UAM (Linguistic and Oriental studies), 43–52.

Holvoet, Axel, Artūras Judžentis 2005, Beasmeniai sakiniai ir beasmeniškumo sąvoka, in Axel Holvoet, Rolandas Mikulskas (red.), *Gramatinių funkcijų tyrimai. Lietuvių kalbos gramatikos darbai* 3, Lietuvių kalbos institutas, 161–179.

Ivanickaja, Arina 2017, XVIII a. kuršininkų kalbos žodžių rankraštinis registras, *Res Humanitariae* 26, 12–42.

Ivanickaja, Arina, Dalia Kiseliūnaitė 2015, Kuršių nerijos kuršininkų tarmės nykimo požymiai: daiktavardžių linksniavimo pokyčiai rašytiniuose paminkluose, in Vigmantas Butkus, Viktorija Jonkutė (red.), *Baltiška, tautinė, regioninė savimonė baltų literatūrose ir kultūrose*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 207–228.

Kiseliūnaitė, Dalia 2018, Nidos kortelė Nr. 30084 Marburgo Pilypo universiteto vokiečių kalbos atlaso archyve: kalbos analizė, *Acta linguistica Lituanica* 78, 76–112.

Kiseliūnaitė, Dalia 2022, *Kuršių nerijos kuršininkų kalba. I dalis. Fonetika ir fonologija* (elektroninis leidinys), Lietuvių kalbos institutas, <https://doi.org/10.35321/e-pub.41.kursininku-kalba-I-dalis>.

Kiseliūnaitė, Dalia, Christiane Schiller 2020, Der nehrungskurische Bogen 30084 Nidden im Kontext der Litauischen Bögen des nördlichen Memellandes, in Jürg Fleischer, Alfred Lameli, Christiane Schiller, Luka Szucsich (Hrsg.), *Minderheiten-sprachen und Sprachminderheiten. Deutsch und seine Kontaktsprachen in der Dokumentation der Wenker-Materialien*, Hildesheim: Georg Olms Verlag AG, 373–404.

Labutis, Vitas 2007, Kalbėtojo funkcinės gramatikos įvadas. Lietuvių kalba. 1 (elektroninis leidinys), <https://www.zurnalai.vu.lt/lietuviu-kalba/article/view/22895/22171>.

LKŽe – Gertrūda Naktinienė et al. (red.), *Lietuvių kalbos žodynas 1–20* (elektroninė, atnaujinta versija 2017), Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, <http://lkz.lt>.

LVDAF – Alberts Sarkanis (red.), *Latviešu valodas dialektu atlants. Fonētika*, Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2013.

LVDAM – Anna Stafecka (red.), *Latviešu valodas dialektu atlants. Morfoloģija 1*, Rīga: LU Latviešu valodas institūts, Zinātne, 2021.

LVG – Daina Nītiņa, Juris Grigorjevs (red.), *Latviešu valodas gramatika*, Rīga: Latvijas universitāte, Latviešu valodas institūts, 2013.

ME – Müllenbachs, Kārlis 1923–1932, *Latviešu valodas vārdnīca*, Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns, 1–4, Rīga (<https://tezaurs.lv/mev/>).

MLLVG 2 – *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika 2*, Rīga: LPSRS Zinātņu Akadēmijas izdevniecība, 1962.

Plāķis, Juris 1927, Kursenieku valoda, *Latvijas universitātes raksti. Acta universitatis latviensis* 16, 33–124.

Range, Jochen 1995, Balten und Deutsche. Bemerkungen zum Nehrungskurischen, *Acta Borussica 5: Beiträge zur ost- und westpreußische Landeskunde*, 104–117.

Schmid, Wolfgang Peter 1989, *Nehrungskurisch. Sprachhistorische und instrumentalphonetische Studien zu einem aussterbenden Dialekt*, Herausgeben von Wolfgang P. Schmid, Mainz: Akademie der Wissenschaften und Literatur, Stuttgart: Franz Steiner Verlag Wiesbaden GMBH.

Schmid, Wolfgang Peter 1995, *Nehrungskurisch 2: Sprachhistorische und instrumentalphonetische Studien zu einem aussterbenden Dialekt*. Herausgeben von Wolfgang P. Schmid. Mainz: Akademie der Wissenschaften und Literatur, Stuttgart: Franz Steiner Verlag Wiesbaden GMBH.

Semėnienė, Loreta 2003, Būdvardžio derinimas ir būdvardžio bevardės giminės problema, *Acta linguistica lithuanica* 48, 119–136.

Sirtautas, Vytautas 1968, Dėl būdvardžio giminės kategorijos, *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Kalbotyra* 19, 135–136.

Valeckienė, Adelė 1998, *Funkcinė lietuvių kalbos gramatika*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Dalia KISELIŪNAITĖ
Lietuvių kalbos institutas
P. Vileišio g. 5
LT-10308 Vilnius
Lithuania
[dalia.kiseliunaite@lki.lt]